

Ворона І. І.,

доцент кафедри іноземних мов

ДВНЗ «Тернопільський державний медичний університет
імені І. Я. Горбачевського МОЗ України»

ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Анотація. У статті охарактеризовано термін як одиницю мови та релігійний термін як специфічну мовну величину; розглянуто поняття «термін», «термінологія», «терміносистема»; виявлено лінгвістичні особливості церковно-релігійної термінологіки.

Ключові слова: церковно-релігійна термінологія, термінологіка, професіоналізм, емоційність, експресивність, синонімія.

Постановка проблеми. Найвищим показником розвитку мови є її застосування в усіх галузях суспільного життя, однак у релігійній сфері українська мова через ідеологічні обставини мала обмежене використання. Дія екстралінгвальних чинників (вилучення релігійного (конфесійного, сакрального) стилю з контексту української літературної мови від 30-х рр. ХХ ст., заборона діяльності Української Автокефальної Православної Церкви та Української Греко-Католицької Церкви) призвела до того, що українська мова протягом багатьох десятиліть не була також об'єктом наукових зацікавлень. Брак досліджень релігійної лексики, атеїстична ідеологія у тлумаченні релігійних лексем у лексикографічних працях значно обмежили знання носіїв української мови про її лексичний склад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх кількох років опрацьовані окремі лексико-тематичні групи цієї термінології в діахронному та синхронному аспектах (С. Бібла, І. Бочарова, Н. Піддубна, Ю. Осінчук, Н. Пуряєва). Сьогодні маємо декілька підходів до аналізу церковно-релігійної (богословської, сакральної, християнсько-релігійної) термінології: вивчення староукраїнської сакральної термінології (М. Юрковський); характеристика богословської терміносистеми (Н. Бабич, Г. Наконечна, Л. Полюга); лексикографування богословської термінології (Г. Наконечна, М. Петрович, М. Скаб, І. Черненко); розгляд лексико-семантичних аспектів релігійної термінології (О. Антонів, С. Бібла, Г. Дидик-Меуш, М. Лесів); уживання церковно-релігійних термінів у різних сферах спілкування (Н. Дзюбишина-Мельник, Л. Струганець).

Однак ці студії не вичерпують проблем, пов'язаних із вивченням релігійної термінологіки. Тому актуальним сьогодні є вивчення характерних ознак та особливостей церковно-релігійної термінології.

Метою статті є характеристика церковно-релігійної термінології; з'ясування особливостей церковно-релігійної термінології як окремої підсистеми сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу. Термін (з лат. *terminus* – «кордон», «відмежування») «означає слово або словосполучення спеціальної наукової мови, яке створюється (приймається, запозичується) для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів» [1, с. 6].

За поняттям «термін» традиційно закріпилися такі ознаки, як однозначність, точність, стилістична нейтральність. Проте у мо-

вознавстві існує також інший, функціональний, підхід до тлумачення терміна. Зокрема, Г. Винокур стверджує, що «в ролі терміна може виступати будь-яке слово, яким би воно не було тривіальним, а терміни – це не особливі слова, а тільки слова в особливій функції, а саме номінативній» [2, с. 5]. Таке визначення підтримує більшість термінологів, які вважають, що між терміном і нетерміном немає суттєвих відмінних рис ані у формі, ані у змісті (А. Коваль, А. Хаютін та ін.) [3, с. 3]. На думку Н. Безгодової, «неправильно думати, ніби терміни з'являються тоді, коли починається наука, теоретичне значення. <...> Деякі слова, які сприймаються як загальноживані, а отже, не термінологічні, у мові професіоналів набувають значення й функції термінів» [4, с. 459]. Між спеціальною і загальною лексикою відсутня чітка межа; межі існування в одному слові термінологічного і нетермінологічного значення є хисткими; у термінології (хоча й меншою мірою) відбуваються усі ті лексико-семантичні процеси, що і в загальній лексиці (полісемія, синонімія, антонімія) [5, с. 16].

Церковно-релігійними термінами вважаємо слова чи словосполучення, які позначають церковно-релігійні поняття та предмети, вступають у системні відношення з іншими словами, утворюючи обмежено відкриту систему, для якої характерні полісемія, синонімія, антонімія. До вказаних термінів належать лексеми, безпосередньо пов'язані з вірою, християнськими обрядами, храмовими спорудами та реаліями суто церковного вжитку.

Особливістю церковно-релігійних термінів, порівняно з термінами загалом, є те, що вони поєднують у собі властивості терміна і загальноживаного слова. Досить часто поряд із номінаціями, які ми відносимо до термінів, перебувають загальноживані слова, наділені релігійним значенням. Це відбувається тому, що церковно-релігійна термінологія поповнюється словами, що потрапили в неї як готові мовні одиниці, та завдяки використанню вторинної номінації, іншомовних запозичень і діалектної лексики. У процесі вторинної номінації збагачується фонд досліджуваної терміносистеми наявними мовними одиницями загальнолітературної мови, функції термінів можуть виконувати слова, які раніше не були термінами. Термінологізація – явище мовної системи, яке є переходом слів і сполук до термінології. Вона забезпечена метафоризацією наявного в загальноживаному лексиконі знака, що використовується на позначення поняття іншої предметної сфери, який набуває місця у відповідній терміносистемі й отримує нове значення.

Церковно-релігійна термінологія завжди була динамічною. Між терміном і загальноживаною лексикою відбувається постійний обмін: загальномовні слова змінюють своє основне значення і стають термінами, а терміни все частіше входять до складу загальноживаних одиниць. Церковно-релігійна терміносистема досить тісно пов'язана з народною лексикою, тому вживання діалектних назв у функції терміна – особливість досліджуваної термінології. Мовознавці стверджують, що значна кількість церковно-релігій-

них термінів утворилася за допомогою метафоризації загальноновживаних лексем, напр.: *батюшка (отець, панотець) – матушка* [6], та завдяки використанню ненормативної церковної лексики (*гілочка, килимчик, підніжок* тощо) [7, с. 105]. Л. Дежо, досліджуючи українську релігійну лексику, що увійшла до Нятівських поєвчань XVI ст., відзначав, що «у релігійній термінології трапляється немало таких слів, які б могли входити й до інших предметних груп за їхнім іншим значенням або вживанням. <...> Християнство, як і інші релігії, надає загальноновживаним, особливо відстороненим, словам релігійного значення» [8 с. 500]. Церковно-релігійна термінологія неоднорідна: у ній функціонують і специфічні слова, які не вживаються в загальнолітературній мові (наприклад, *євхаристія, антидора, сктенія, тріодь*), і загальноновживані слова, які мають особливу функцію (наприклад, *вірний, скринька, ванна, ложечка*). Тому назви «термінолексема», «термінолексика» можуть використовуватися як синонімічні до понять «термін», «термінологія», адже релігійні назви є поліфункціональними одиницями, які можуть бути власне термінами, а також входити до складу загальноновживаної лексики.

Учені дають різні тлумачення понять «термінологія» та «термінологічна лексика»: 1) термінологія і термінолексика – це тотожні поняття (Є. Кротевич, Н. Родзевич [9 с. 195]); 2) термінологія – це частина термінологічної лексики, яка є нормативною, штучно обробленою та затвердженою з метою правильного професійного спілкування (М. Кузькін [10, с. 140]); 3) термінологічна лексика містить терміноїди, тобто лексичні одиниці, які не задовольняють вимог, поставлених до термінів, і після втраги термінної функції детермінологізуються та перестають бути термінами. Терміноїд – проміжне поняття між терміном і нетерміном (А. Хаютін [11, с. 46]).

З. Комарова поділяє спеціальну лексику за такими ознаками: 1) роль лексичних засобів із погляду глибини інформації, яку вони несуть під час спеціальної комунікації; 2) нормативність – ненормативність спеціального слова [12, с. 8]; 3) функціонування на позначення, з одного боку, спеціальних предметів, а з іншого боку, спеціальних понять [12, с. 17]. Опираючись на ці ознаки, дослідник виділяє такі розряди термінологічної лексики: термінологія і номенклатура, нормативна і ненормативна термінологія, предметні терміни і власне терміни [12, с. 21]. На нашу думку, у церковно-релігійній термінології наявні нормативні, загальноприйняті та зафіксовані у лексикографічних працях власне терміни, які знаходяться у ядрі терміносистеми, і ненормативні терміни, що перебувають на периферії. До власне церковно-релігійних термінів належать слова або словосполучення, які називають спеціальні поняття, мають наукове визначення і вступають у системні відношення з іншими подібними одиницями мови, утворюючи разом з ними особливу систему – церковно-релігійну термінологію: *агіасма, агнець, Антипасха, віетар, іерей, кадіння, кафизма, ладан, Літургія, потир, прокімен, тропар* тощо.

Відмінності між нормативною та ненормативною спеціальною лексикою простежуються чіткіше у синонімічній парі, у якій видно, що, маючи тотожне або близьке значення, нормативний член протиставляється ненормативному за сферою вживання. Тобто узаконеність, офіційність, загальноприйнятність використання й стилістична нейтральність нормативного терміна вступають в опозицію з ненормативністю, функціонально-стилістичною обмеженістю використання, а також емоційно-експресивною конотативністю ненормативної термінологічної одиниці [13, с. 7]. Ненормативна церковно-релігійна термінологія поділяється на професіоналізми, професійні жаргонізми, індивідуально-образні висловлювання, терміноїди [13, с. 7–8].

Н. Безгодова стверджує, що, «оскільки професіоналізми вживаються на позначення спеціальних понять лише в сфері тієї чи іншої професії, вони не завжди відповідають нормам літературної мови. Професіоналізми виступають як неофіційні, а отже, експресивно забарвлені синоніми до терміна» [4, с. 461]. Основними ознаками церковно-релігійних професіоналізмів є ненормативність, проте загальноприйнятність вживання, емоційність, розмовний характер: *орлець – підніжок, притвор – сіни, хрестильна сорочка – крижмо* тощо.

До професійних жаргонізмів належать лексеми, яким характерні ще більша відхиленість від семантики, вище емоційно-експресивне забарвлення, досить обмежена сфера використання (найчастіше це діалектизми): *хрестильна сорочка – ризка, хрещений батько – нанашко, аналой – столік*.

Для церковно-релігійної термінології характерною є наявність великої кількості індивідуально-образних висловлювань, тобто метафоричних найменувань предметів та понять релігійної сфери, що розкривають певний бік їхніх символічних значень [13, с. 8] (так звані перифрази): *Священне писання – Біблія, Тіло Христове – Церква, Безкровна Жертва Нового Завіту – Служба Божа, Тайна Тіла й Крові Христової – Пресвята Євхаристія* тощо.

Терміноїди – це професіоналізми, що через відсутність нормативного термінологічного відповідника «прагнуть стати термінами» [12, с. 19]: напр., *ванна* – «богослужбова посудина, у якій освячують воду на Богоявлення» [14, с. 31], *дзвінок* – «мініатюрні порожнисті кульки з ударниками всередині на архієрейському сакосі, кадильницях, каціях» [14, с. 46], *ножиці* – «церковний предмет – ножиці, які використовують для здійснення обряду постриження» [14, с. 84].

Найнижчий шар термінологічної лексики становлять номені, що є проміжною ланкою між термінами та власними назвами. Прикладом номенів є назви богослужбових книг: *Євангеліє, Ірмологій, Молитвослов, Октоїх, Святе Письмо, Службеник, Устав* тощо.

Церковно-релігійна термінологія не є замкненою системою, а пов'язана з усією лексичною системою української мови. Саме тому відбувається постійний обмін між релігійним терміном та загальноновживаною лексикою. Г. Наконечна, характеризуючи українську богословську термінологію, відзначає, що, незважаючи на таку ознаку церковно-релігійної терміносистеми, як «відкритість для семантичних контактів із загальнолітературною мовою, знаходимо також певні ознаки її закритості, чи радше, обмеженої відкритості, що необхідне для існування системи як такої» [15, с. 85]. Компоненти ЦРТ порівняно легко зазнають термінологізації та детермінологізації [15, с. 84–85].

Звернемо увагу і на інші специфічні риси церковно-релігійної терміносистеми. Багатьом одиницям релігійної системи «притаманна висока духовність – риса, зумовлена унікальністю денотата» [15, с. 88], що робить унікальною і всю церковно-релігійну термінологію серед усіх інших галузевих терміносистем літературної мови.

Терміносистеми відрізняються одна від одної багатьма показниками, зокрема за ступенем емоційного забарвлення та експресивністю, що залежить від часу та способу творення конкретної термінологічної системи [16, с. 83]. Так, у церковно-релігійній термінології, крім термінів іншомовного походження, які належать до нейтрального словникового складу, наявні і терміни, утворені лексико-семантичним, морфологічним та іншими способами від слів літературної мови. У термінолексемах не завжди можна зберегти таку властивість терміна, як емоційна та експресивна

нейтральність. Емоційне забарвлення термінів може зберігатися, якщо вони утворені від емоційних слів активного словникового вжитку [16, с. 83]. Також причина емоційності багатьох релігійних термінів полягає в тому, що вони є назвами абсолютних понять чи їх ознак [15, с. 88]. І. Павлова зауважує, що «кожний богословський термін має в собі символічне значення, формування якого без конотативних сем неможливе, тому останні в семантичній структурі будь-якого богословського терміна присутні завжди (що суперечить природі терміна)» [17, с. 6–7].

Причини виникнення синонімії в ЦРТ зумовлені лінгвальними та екстралінгвальними чинниками: неуніфікованістю досліджуваної терміносистеми; збереженням застарілих назв релігійних реалій, які функціонують одночасно з новими; паралельним уживанням власне українського та запозиченого термінів; взаємодією літературної мови і діалектного мовлення; широким використанням розмовної лексики.

Аналізуючи церковно-релігійну термінологію, ми можемо говорити про експресію та навіть стилістичну маркованість термінів-синонімів, оскільки саме церковно-релігійні терміни виявляють більшу схожість із лексемами загальноживаної мови, ніж із власне термінологічними одиницями. Тому ознаками церковно-релігійного терміна є те, що він називає спеціальне поняття й розглядається у культурному, етнологічному, історичному та лінгвістичному аспектах. Крім цього, у зв'язку з попередніми особливостями у функціонуванні терміна допускаються полісемія, синонімія, антонімія, емоційний та переносний зміст [18, с. 86–87]. Ці терміни утворюють терміносистему релігії. Зі сказаного випливає, що церковно-релігійні терміни – це слова чи словосполучення, що співвідносяться з поняттями церкви та релігії, вступають у системні відношення з іншими словами, утворюючи відкриту систему, яка допускає полісемію, синонімію, антонімію. До церковно-релігійних термінів належать лексеми, безпосередньо пов'язані з вірою, християнськими обрядами, храмовими спорудами та реаліями суто церковного вжитку.

Висновки. Отже, церковно-релігійний термін підпорядковується законам як термінології, так і мови загалом, оскільки він є і знаком спеціальної системи, яка обслуговує сферу релігії, і одиницею лексичного складу української мови. Тому в церковно-релігійній термінології поєднуються і протиставляються одне одному стабільність як властивість будь-якої знакової системи і синонімічність, яка притаманна лексиці загальнолітературної мови. Специфічними рисами досліджуваної терміносистеми можна назвати легкість проникнення в релігійну термінолексику іншомовних запозичень і створення на їх основі нових термінів, наявність емоційності та експресивності релігійного терміна, діалектних найменувань, застарілих назв, існування великої кількості синонімів.

Література:

1. Головин Б. Лингвистические основы учения о терминах / Б. Головин, Р. Кобрин. – М. : Высшая школа, 1987. – 103 с.
2. Винокур Г. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. Винокур // Труды Московского института истории, философии и литературы : сборник статей по языковедению. – Т. V. – М., 1939. – С. 3–54.
3. Головин Б. Термин и слово / Б. Головин // Термин и слово : межвузовский сборник. – Горький : ГГУ им. Н.И. Лобачевского, 1980. – С. 3–12.
4. Безгодова Н. Співвідношення понять термінологія – професіоналізм – номенклатура (теоретичний аспект) / Н. Безгодова // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 34. – Ч. 1. – С. 458–463.
5. Косов А. Некоторые различия системной организации терминологии по сравнению с организацией общей лексики / А. Косов // Термин и слово : межвузовский сборник. – Горький : ГГУ им. Н.И. Лобачевского, 1980. – С. 13–22.
6. Тараненко О. Полісемічний паралелізм і явище семантичної аналогії / О. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1980. – 115 с.
7. Пуряєва Н. Варіантність у сучасній церковно-обрядовій термінології: проблема термінографічного відображення / Н. Пуряєва // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.) / відп. ред.: В. Німчук. – Львів, 2000. – С. 101–110.
8. Дژه Л. Украинская лексика середины XVI века: Няговские поучения (словарь и анализ) / Л. Дژه. – Дебрецен, 1985. – 525 с.
9. Кротевич С. Словник лінгвістичних термінів / С. Кротевич, Н. Родзевич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 236 с.
10. Кузькин Н. К вопросу о сущности термина / Н. Кузькин // Весник ЛГУ. – 1962. – № 20. – Вып. 4. – С. 136–146.
11. Хаютин А. Термин, терминология, номенклатура : [учебное пособие] / А. Хаютин. – Самарканд : Самаркандский гос. ун-т им. Алишера Навои, 1972. – 129 с.
12. Комарова З. Семантическая структура специального слова и её лексикографическое описание / З. Комарова. – Свердловск : Изд-во Уральского ун-та, 1991. – 156 с.
13. Пуряєва Н. Формування української церковно-обрядової термінології (назви богослужбових предметів) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Н. Пуряєва ; НАН України, ін-т укр. мови. – К., 2001. – 20 с.
14. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Львів : Свічачо, 2001. – 156 с.
15. Наконечна Г. Українська богословська термінологія: характеристика системи / Г. Наконечна // Християнство й українська мова : матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.) / відп. ред.: В. Німчук. – Львів, 2000. – С. 79–92.
16. Туровська Л. Ще раз про емоційність терміна / Л. Туровська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми української термінології. – Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка» – 2010. – № 676. – С. 82–85.
17. Павлова І. Слово як семантико-функціональна одиниця в структурі української проповіді : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / І. Павлова ; Національний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 20 с.
18. Жерновой С. Анализ развития семантической структуры библейских терминов от древнегреческой до современной французской мови / С. Жерновой // Науковий вісник Чернівецького університету ім. Юрія Федьковича. Романська філологія : зб. наук. праць. – Вип. 21. – Чернівці : ЧДУ, 1998. – С. 86–95.

Ворона И. И. Характеристика украинской церковно-религиозной терминологии

Аннотация. В статье охарактеризованы термин как единица языка и религиозный термин как специфическая языковая величина; рассмотрены понятия «термин», «терминология», «терминосистема»; обнаружены лингвистические особенности церковно-религиозной терминологии.

Ключевые слова: церковно-религиозная терминология, терминология, профессионализм, эмоциональность, экспрессивность, синонимия.

Vorona I. Characteristic of the Ukrainian church religious terminology

Summary. A term as a language unit and a religious term as a language-specific value have been characterized in the article. The concepts of “term”, “terminology”, “terminological system” have been considered. The linguistic features of church religious terminological lexis have been revealed.

Key words: church religious terminology, terminological lexis, professionalism, emotionality, expressivity, synonymy.